

Együtthatás – reprezentációk. Társadalomtörténet és járványok a Kárpát-medencében²

Pászka Imre (2020) *Együtthatás – reprezentációk II.* kötete, amint a cím is utal rá, a korábban már megjelent első rész folytatása, amelyről az *Erdélyi Társadalom* tavalyi számában már írtunk. Az első kötetnek is megjelent 2020-ban egy második, javított kiadása, amelyben néhány részt a szerző kiegészített, átírt, ezért a kétkötetes mű egy teljeseb képet nyújt az újkori Magyarország és Erdély társadalomtörténetéről, különös tekintettel a természeti katasztrófák és járványok hatásaira.

Amint már az első kötet kapcsán rámutattunk, igen munkaigényes vállalkozás eredményét tarthatjuk kezünkben. Az itt elemzett mű a szerző munkásságának egyik állomása, amelynek előzménye az MTA nagydoktori értekezése (Pászka, 2007), és amelyben leírtak alkalmazására törekedett az *Együtthatás – Reprezentációk* első és második köteteiben.

A második kötet fogalmainak, módszereinek megértését az első kötetből tudjuk levezetni, ezért az elemzés központi kifejezését, az *együtthatást* itt ismertetjük. Ezt a szerző úgy határozza meg, mint a különböző klimatikus, geológiai, biológiai, epidémiái események egy adott térben és időben való összeadódása, melyek többnyire lokálisak, ritkábban nagyobb léptékűek. Az együtthatás ugyanakkor arra is utal, amint olvashattuk, hogy a természet és az ember egyaránt cselekvő, kölcsönhatásban vannak egymással. Míg a geológiai, biológiai, epidémiái tényezők epizodikusak, addig a klimatikus és az antropogén tényezők állandóak, annak ellenére, hogy más szabályszerűségeket követnek. Az ember igazodik a természeti környezethez, bebútorozó tevékenységével alakítja a környezetét, a természetről ez nem mondható el. Noha az algoritmus készítője, úgy tűnik, az ember fizikai és kognitív adottságainak fenntarthatóságához igazította földünk adottságait (lásd: évszakok időjárása = éghajlat) (Pászka, 2019: 9; Veres, 2021).

Az első kötetben olvashattunk az éghajlatváltozás hatásairól a Kárpát-medencében. Megtudhattuk, hogy a kis jégkorszak sajátosságait. Ám számunkra érdekesebb volt a történet-szociológiai szemléletmódban megírt emberi, „antropogén” tényezők elemzése. Pászka Imre mind a magyarországi, mind pedig az erdélyi helyzetet elemezte, ezek a politikai-uralmi és domborzati viszonyok miatt azért érzékelhetően eltértek egymástól. Ez a módszertani különválasztás a második kötetben is megmarad, még akkor is, ha az Erdélyi Fejedelemség a török utalom megszűnésével a 18. században ugyanabba az Osztrák Birodalomba tagolódik be, mint Magyarország, de ez nem jelent valamiféle „egyesülést”, hiszen Erdélynek külön kormányzása, Guberniuma van, más rendeletekkel irányítják, és ezt olvashatjuk a könyvben is, hogy a pestisjárvány kezelésére célzó közigazgatási és katonai intézkedések kimondottan Erdélyre koncentrálnak a

1 Egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézet, Kolozsvár.

2 Pászka Imre: *Együtthatás – reprezentációk II. A Kárpát-medence a természet és a történelem műhelyében (kis jégkorszak – járványok)* című kötet 2020. évi kiadása (Belvedere kiadó, Szeged).

csak ott tomboló pestisjárvány esetében, és nem érvényesítik a rendelkezéseket valamiféle egyseges utasításrendszerrel az egész birodalomra.

Míg az első kötet elsősorban a középkori „kis jégkorszak” első szakaszát helyezi górcső alá, egészen a török hódoltság korával befejezően, a második kötetben főleg az Erdélyi Fejedelemség végét, a kuruc–labanc háború idejét és az azt követő osztrák uralom időszakában történő epidemiológiai válságot, járványokat érinti, illetve ezek politikai és társadalmi szabályozását, valamint következményeit tárgyalja. Ezekről fogunk néhány adalékot részletesebben elemezni, különösen erdélyi vonatkozásban.

A második kötet hét fejezetre tagozódik. Az első két fejezetben a szerző a járványok, különösen a pestisjárvány jelenségéről, megnyilvánulásairól ír európai és világviszonylatban. Ezt követően rátér a szerző a pestisjárványokra a Kárpát-medencében, majd ezt követi a XVII. és XVIII. századi magyarországi helyzet ismertetése.

Az erdélyi olvasó számára érdekesebb adalékokat találunk a most ismertetett kötet ötödik és hatodik fejezetében. Az ötödik fejezetben (Pestis az erdélyi Kárpát-kanyarban) vizsgál részletesen erdélyi vonatkozású eseményeket, de már a negyedik fejezet végén megtudhatjuk, hogy „Erdélyben is, mint minden korábbi pestisjárvány idején kontinensszerte, a településeken, főleg a városokban a hétköznapok szokásos, bevett rendje felbomlik, a szabadoság uralkodik el az emberek viselkedésében (Pászka, 2020: 193). Az erdélyi viszonyok elemzésének forrásalapját a Cserei Mihály-féle História képezi (Cserei, 1983). Cserei adatait elemezve Pászka megállapítja, hogy „térben ugyan szétszórtan, de egyidejűleg egymással többé kevésbé átfedésben az embert és állatot pusztító epidémia, a szárazság, a sáskajárás, árvizek, a kurucok, a német katonai adminisztráció ténykedése összeadódott, együttthatást váltott ki, amelynek mutatója a népességvesztés” (i. m.: 195). A kötetben a szerző Cserei forrásait összeveti más, főleg olyan adminisztratív adatokkal, amelyek a különböző városok előjárói által a XVIII. század elején készített, a pestisjárvány veszteségeiről a kormányzásnak számot adó jelentésekből származnak. A tüzetes elemzésekből nagyon sok olyan részletkérdést megtudhatunk, amely Erdély társadalomtörténete más vonatkozásainak megértését is szolgálhatja. Például kiderült, hogy a pestis Kárpátokon inneni megjelenésében nagy szerepe volt a gyergyószentmiklósi örmény közösségnek, amelynek tagjai Moldvában kereskedtek, de Erdélyben is, ezért nekik tulajdonították a betegség „behurcolását”. Ennek ellenére Székelyföld egy részét az 1709–11 körüli járványhullámok elkerülik, ám Maros- és Udvarhelyszék nagy veszteségeket szenvedett, a vármegyék és Szeben, Segesvár, Kolozsvár népességének jelentős része elpusztult a járványban. Annál inkább érintette viszont a későbbi, 1719–20. évi pestisjárvány Háromszéket, mintegy 10 százalékos népességcsökkenés mutatható ki 1703 és 1722 között; Pászka felhasználva Pál Antal Sándor (2011), jut erre az eredményre. A járvány viszont nem érintette egyenletesen a különböző vidékeket, településeket, így például Kézdiszék népességének mintegy fele pusztult el a pestisben vagy tűnt el az azzal összefüggő népességmozgások során (i. m.: 213).

A XVIII. század első két évtizedében a járványok és a katonai összecsapások együttes veszteségeit a szerző a források alapján Magyarországon 300 ezer, Erdélyben 200 ezer fő körül állapította meg, ami, az 1720–21. évi adóösszeírásokon és Acsádi (1896) statisztikáinak korrekciói alapján a teljes népességszámnak Magyarországon a 10, Erdélyben pedig a 20 százaléka (lásd Óri, 2001; Veres, 2002). A részadatok elemzése során megállapíthatjuk, hogy egyes mikrorégiók néhány év alatt, pl. 1717–1719 között, akár a lakosság felét is elveszíthették. Ám mivel a halá-

lozások nagy része a kisgyermeket érintette, és csak kisebb részben a felnőtteket, ezért a családok/háztartások száma kevésbé csökkent, míg a túlélő népesség a természetes szaporulat eredményeként a nagy halálozási veszteségeket hosszabb időszakokra számolva (1700–1725) részben „visszapótolta”. Tehát az időben egymástól távolabb eső összeírások nem mutatnak annyira nagy diszkrpanciát, népességcsökkenést, mint amit a járványok halálozási mutatója tükröz. Ennek oka, hogy ezek a korai egyházi és adóösszeírások a háztartások számát vették nyilvántartásba, azok meg sok esetben nem tükrözik a valós népességvesztést, mivel a járvány legtöbb esetben nem irtotta ki az egész háztartást, hanem csak annak egy részét ragadta el.

Azt is megtudhatjuk, hogy az erdélyi Gubernium hatásköre a kezdeti időszakban korlátozott, a bécsi erdélyi udvari kancellária és a katonai főparancsnok vezeti, irányítja a járványhelyzet kezelését. Ezáltal közvetve az is kiderül, hogy jelentősen korlátozzák Erdély és Moldva, illetve Havasalföld közötti népességmozgást, de még a kereskedelmet is. Ez közvetve azt is előrevetíti, hogy nem lehetett jelentős ebben az időszakban a bevándorlás Erdélybe ebből az irányból. Sőt, mint később kiderül a könyvből, korabeli román forrásokot is idézve, Hurmuzaki nyomán, 1720-tól fogva kezdtek pestisvédelmi intézkedéseket bevezetni a román fejedelemségek határán (i. m.: 203).

A szerző tisztázza azt a fennforgó nézetet is, miszerint a járványvédelmi szabályozások egyszerre jelentek volna meg az osztrák uralommal. Rámutat, hogy az időszak elején nagyon kis mértékben voltak hatékonyak az intézkedések, csak hosszú idő alatt alakult ki, a korábbi sikertelenségekből tanulva. Az első hatékonyabb intézkedéscsomagot III. Károly rendelete (1724) képezte, majd továbbfejlesztett formát Mária Terézia uralkodása alatt öltött a General Normativumban (1770).

A XVIII. század közepén és második felében is voltak pestisjárványok Erdélyben, de ezek a szerző által elemzett források szerint nem terjedtek ki az egész tartományra, és nem érintették a népesség akkora részét, mint a század eleji járványok. 1738-ban például a pestisáldozatok száma Erdélyben, a szerző által elemzett egyik forrás szerint 23 közigazgatási egységben és 501 településen 41.622 volt (egy másik forrás jóval kevesebb áldozatról számolt be), a legérintettebb vidék a délnyugati rész volt, a mai Hunyad, Fehér megye, Szeben város és -szék, illetve Aranyosszék.

1748-ban a határok túloldalán újra megjelenő járványveszély miatt az erdélyi katonai főparancsnok és Brassó város tanácsa különböző rendeletekkel megtiltja, hogy a határok mentén bárki „idegen személyt” befogadjon a túloldalról. A balkáni és a havasalföldi kereskedők pedig arra panaszkodnak, hogy a „németek”, azaz Erdély osztrák hatóságai szigorúan ellenőrzik a határátlépést (i. m.: 258). Később (1755–1756) mégis kialakult egy borzalmas pestisjárvány Brassóban, a várost és egész Barcaságot elzárták Erdély többi részétől. Pászka szerint az elzárás, úgy tűnik, nem járt annyira siralmas következményekkel, mint több hasonló európai helyzetben, mivel az elzárt területek élelmezését az osztrák katonai-rendészeti hatóságok megoldották. Később, 1762 augusztusában újra határozottan elrendelték a délkelet-erdélyi átjáróknál, és tizenkét napi „veszteglést”, mai szóval karantént kell letölteniük a belépésre várakozóknak a Vöröstorony-szorosnál. Ezt megelőzően utasítják Brassó város vezetőségét, hogy a havasalföldi juhászokat és az ortodox szerzeteseket (kalugyereket) jobban ellenőrizzék, akik elsősorban a rejtett havasi ösvényeket használják az átkelésre.

A fejezet összefoglaló gondolataiból megtudhatjuk, hogy Erdély többnyire csak akkor volt kitéve nagyobb pestisveszélynek, ha a szomszédos török hódoltságú országokban „a járvány

nagyságrendje, meghaladta a lokális léptékeket” (i. m.: 268). Ugyanakkor a XVIII. század folyamán a pestisjárvány megjelenése elleni védekezés a délkelet-erdélyi hatóságokra hárult (Brassó, Barcaság, Háromszék, Csík- és Gyergyószék). Összességében, a szerző úgy látja, hogy a Habsburg katonai bürokrácia sem tudta felszámolni a Kárpátok hágóin, rejtett ösvényein, csapásain való ide-oda járást, és ennek szerepét a pestis újbóli „behurcolásában” (i. m.: 261), azok esetében, akik só és egyéb termékek csempészésével, kóborlással, rablással vagy transzhumáló pásztorkodással foglalkoztak. Emellett a legális helyi hágókat, átkelőket használó kereskedők, fuvarozók stb., is gyakrabban átjutottak, mint ahogy azt a hatóságok szeretnék volna, a későbbi román határőrezredek létrehozását megelőzően az osztrák hatalom részéről megbízott helyi határőr „plájosok” engedékenységét is próbálták szabályozni, megtörni kemény büntetésekkel.

Kiemelendő, hogy a könyvben a székelyföldi 18. századi pestis fejlemények feltárása nagyjából a szerző saját kutatásán alapul, beleértve a székely határőrezredek sebészeinek terepjárását a járvány idején. Ezeket főleg a csíkszeredai és a sepsiszentgyörgyi levéltárakban végzett önálló kutatómunkára alapozta, ami tovább emeli a kötetek értékét.

Érdekes adalékként olvashatjuk, hogy az erdélyi, székely és román határőrezredek létrehozása (1764, 1766) is kettős célt szolgált, a katonai jellegű határvédelem mellett a járványvédelmet is. Ezek létrehozásakor a bécsi udvar előszeretettel hivatkozott a könyvben is tárgyalt, tiltott havasi ösvények használata és a csempészet, az illegális határátjárások hatékony megelőzésére, a határok jobb védelmére, nem utolsósorban a járványok megakadályozásának céljából is.

A könyv hiánypótló abból a szempontból is, hogy a nyugati szerzők klímátörténeti munkái az Odera vonaláig terjednek, Pászka Imre munkájában pedig a Kárpát-medence átfogására törekedett, ami külföldön eddig kevésbé ismert volt. Továbbá fontos hozadéka, hogy tág értelemben véve a balkáni járványhelyzetet magyar, illetve erdélyi vonatkozásban láthatóan ez a munka mutatja be először. Hasonlóan a pestis eredetéről szóló kínai Cha-listát is és annak összefüggéseit a Mediterrán, itáliai városok vonatkozásában. Ez arra utal, hogy a pestis terjedésében, pandémiává fejlődésében a nemzetközi távolsági, tengeri és szárazföldi kereskedelem szereplőinek volt kiemelkedő szerepe, és kevésbé a háborúknak.

A könyv zárszójában olvasottak is visszaigazolják, hogy a kötet(ek) megírása egy hosszú, kilencéves kitaró munka eredménye, amelyben a szerző számos interdiszciplináris ismeretet is be kellett vonjon, hogy a témákat kellőképpen feldolgozza. A könyvben a szerző – felvállaltan – próbálta az eredeti, korabeli források szóhasználatát, megnevezéseit megtartani, amelynek kétségtelenül vannak előnyei is, de hátrányai is lehetnek. Történeti ismeretekkel rendelkező olvasók számára érdekes és inspiráló a sok 17–18. századi szöveget, beszámolót, levélrészletet olvasni, és azok további rész kutatásokra serkenthetik a kutató olvasót. Másrészt a történettudományban, régi nyelvben nem járatos olvasók nem mindig értik, vagy számukra nehezen követhetőeknek, olvashatóaknak bizonyulhatnak a könyv érintett részei. Ezzel együtt, én csak ajánlani tudom minden, az újkori társadalmi viszonyok iránt érdeklődő olvasónak, laikusoknak és kutatóknak egyaránt.

SZAKIRODALOM
REFERENCES

- Acsády, I. (1896). *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720–21*. Athenæum. (Magy. Stat. Közl. Új folyam XII.)
- Cserei, M. (1983). *Erdély históriája (1661–1711)*. Európa Kiadó.
- Óri, P. (2002). A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. In T. Faragó (szerk.), *Történeti Demográfiai Évkönyv 2001* (193–221. o.). KSH–NKI.
- Pászka, I. (2019). *Együtthatás – reprezentációk I. A Kárpát-medence a természet és a történelem műhelyében (kis jégkorszak)*. Belvedere Meridionale. (Második, javított kiadás 2020.)
- Pászka, I. (2020). *Együtthatás – reprezentációk II. A Kárpát-medence a természet és a történelem műhelyében (kis jégkorszak – járványok)*. Belvedere Meridionale.
- Pászka, I. (2007). *A narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Belvedere Kiadó. (II. kiadás: 2009, angolul: 2010. Megj. MTA-doktori értekezés.)
- Veres, V. (2002). Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéséhez. In T. Faragó et al. (szerk.), *Történeti Demográfiai Évkönyv 2002* (75–107. o.). KSH–NKI.
- Veres V, (2020). A Kárpát-medence és a kis jégkorszak. Társadalomtörténet és járványok többoldalú megközelítésben. *Erdélyi Társadalom*, 18(2): 217–222.